

Małgorzata Napiórkowska

Działalność wychowawcza i oświatowa Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w diecezji warmińskiej w latach 1870-1939

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 539-558

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Małgorzata Napiórkowska

**Działalność wychowawcza i oświatowa Zgromadzenia Sióstr
św. Katarzyny w diecezji warmińskiej
w latach 1870—1939**

WPROWADZENIE

Zgromadzenie Sióstr św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy powstało w 1571 r. w Braniewie. Jego założycielką była mieszkanka Braniewa, Regina Protmann, mająca wówczas 19 lat. Było to pierwsze Zgromadzenie o charakterze kontemplacyjno-czynnym, odbiegające od tradycyjnego wzorca zakonów klauzurowych. Głównym celem, jaki obrała sobie Regina i jej współsiostry, była pomoc ludziom chorym, biednym, opuszczonym, wychowanie młodzieży żeńskiej, a także dbałość o estetykę kościołów, szczególnie ołtarzy i paramentów liturgicznych¹. Działalność Zgromadzenia obejmowała więc różne dziedziny życia, m.in. wychowanie dzieci i młodzieży. Tematem tym zajmowała się s. Waleria Kilian². Na tle ówczesnych przemian polityczno-religijnych ukazała powstanie i rozwój szkół przyklasztornych oraz dalszą działalność wychowawczą sióstr św. Katarzyny wśród dzieci i młodzieży. Dalsze lata pracy sióstr św. Katarzyny opisane zostały w pracy s. Anny Mozoły³. Autorka zanalizowała okres panowania pruskiego, prześladowanie ludności polskiej i Kościoła katolickiego na terenie Warmii, a na tym tle działalność wychowawczą sióstr św. Katarzyny.

Po roku 1870 nastąpił okres walki z Kościołem katolickim i prowadzoną przez niego działalnością wychowawczą wśród dzieci i młodzieży⁴. Prezentowana praca kontynuuje ten temat. Opisując działalność wychowawczą wśród dzieci i młodzieży sióstr św. Katarzyny na Warmii w latach 1870—1939, Autorka pragnie ukazać nieraz bardzo ciężką i pełną wyrzeczeń pracę nauczycielską i wychowawczą sióstr, przedstawić zasługi sióstr św. Katarzyny na polu szkolnictwa warmińskiego.

Przy opracowaniu tematu autorka korzystała ze źródeł archiwalnych, znajdujących się w Domu Generalnym w Grottaferrata w Rzymie i w Domu Prowincjalnym w Braniewie Sióstr św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy. Wszystkie dokumenty dotyczące podjętego tematu są spisane w języku niemie-

¹ *Żywot Sługi Bożej Reginy Protmann Założycielki Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy, napisany przez wiarygodnego kapłana*, Grottaferrata-Roma 1979, ss. 22—23.

² W. Kilian, *Praca wychowawcza Sióstr św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy w latach 1571—1772*, Studia Warmińskie, 1985—1986, t. 12—13, Olsztyn 1992, ss. 114—134.

³ A. Mozoła, *Praca wychowawcza Sióstr św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy wśród dzieci i młodzieży w diecezji warmińskiej w latach 1772—1870*, Warszawa 1985.

⁴ Por. Ł. Borodziej, *Pruska polityka oświatowa na ziemiach polskich w okresie Kulturkampfu*, Warszawa 1972, s. 76.

ckim. Pozostałe materiały dotyczące działalności wychowawczej sióstr św. Katarzyny znajdują się w Archiwach Domów Zakonnych w Münster, Berlinie, w Wilnie.

KSZTAŁCENIE I WYCHOWANIE MŁODZIEŻY

1. Zgromadzenie w diecezji warmińskiej 1870—1939

Bardzo boleśnie odczuły siostry początek roku 1870 i wprowadzenie pierwszych ustaw Kulturkampfu⁵. Walka państwa pruskiego z Kościołem dotyczyła nie tylko duchowieństwa zakonnego, ale także zgromadzeń żeńskich⁶. 15 czerwca 1872 r. uchwalono ustawę odsuwającą duchowieństwo zakonne od nauczania podstawowego. Wstępny akt ustawodawczy skierowano przeciwko jezuitom; w ciągu sześciu miesięcy wszystkie domy jezuitów uległy likwidacji. Zakonnicy musieli zaprzestać prowadzenia misji ludowych oraz pracy w szkolnictwie i duszpasterstwie⁷.

Ustawy z 1875 r. dotyczące kasaty zakonów zajmujących się wychowaniem i kształceniem dzieci i młodzieży nie ominęły również Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy. Nakazano siostronom opuścić wszystkie szkoły, w których pracowały jako nauczycielki, pozamykać pensjonaty dla dziewcząt i chłopców znajdujące się przy poszczególnych konwentach⁸. Druga część zarządzenia dotyczyła kasaty zakonów i zgromadzeń żeńskich. Na terenie państwa pruskiego mogły pozostać tylko te zakony, które zajmowały się chorymi i ubogimi. Siostry św. Katarzyny, mimo że już wcześniej zajmowały się pielęgnowaniem chorych, nie były pewne swego istnienia⁹. Działalność pielęgniarska nie była przez nie prowadzona na szeroką skalę. Siostry pracowały tylko w kilku szpitalach na terenie Warmii¹⁰, częściej zaś odwiedzały chorych w ich domach.

Koniec Kulturkampfu przyniósł zakończenie walki z Kościołem katolickim, ale nie na Warmii. Siostry w tych trudnych warunkach starały się otwierać nowe

5 Por. J. Obląk, *Sprawa polska ludności katolickiej na terenie diecezji warmińskiej w latach 1870—1914*, Olsztyn 1963, s. 50; J. Krasuski, *Kulturkampf — katolicyzm i liberalizm w Niemczech w XIX wieku*, Poznań 1963, ss. 174—179; A. Rogalski, *Kościół na Warmii i Mazurach*, Warszawa 1956, s. 304.

6 Por. P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773—1914*, Lublin 1984, s. 195; J. Obląk, op. cit., s. 53; A. Rogalski, op. cit., s. 305; J. Jasiński, *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku*, Olsztyn 1983, ss. 228—229.

7 J. Krasuski, op. cit., s. 169.

8 Por. H. Hümmeler, *Regina Protmann und Schwestern von der hl. Katharina*, Sieburg 1955, s. 168; J. Jasiński, op. cit., s. 232; G. Bellgardt, *Die Bedeutung der Kongregation der hl. Katharina für die Erziehung der Mädchen*, Berlin-Steglitz 1931, s. 27.

9 Wobec wielu trudności piętrzących się przed Zgromadzeniem pojawiły się niezgodne z prawdą historyczną informacje o zlikwidowaniu Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w okresie Kulturkampfu bądź o przeniesieniu go do Anglii i Finlandii. Por. W. Zalewski, *Św. Katarzyna, w: Święci na każdy dzień*, Łódź 1982, s. 733 myli się pisząc: „W roku 1571 Regina Protmann założyła w Braniewie zgromadzenie zakonne pod wezwaniem św. Katarzyny. Skasowane za czasów Bismarcka, odżyły na nowo i dzisiaj liczą 6 prowincji: w Polsce, w Finlandii, w Anglii i w Brazylii”; por. także H. Fross, S. Sowa, *Katarzyna Aleksandryjska, w Twoje imię*, Kraków 1975, s. 340, „Dodajmy w końcu, iż w roku 1571 Regina Protmann założyła w Braniewie zgromadzenie pod wezwaniem św. Katarzyny, które było później czynne na Warmii i Litwie, a skasowane zostało dopiero w czasie Kulturkampfu (przeniesione do Finlandii i Anglii, dziś czynne jest w Brazylii i liczy 6 prowincji)”. A. Boenigk, *Regina Protmann und die Kongregation der Schwestern hl. Katharina*, Braunsberg 1933, s. 42; G. Bellgardt, op. cit., ss. 40—43.

10 G. Bellgardt, op. cit., s. 33; H. Hümmeler, op. cit., s. 16.

domy. Pragnęły dotrzeć do wszystkich ludzi potrzebujących pomocy, do zaniedbanych dzieci i młodzieży żeńskiej¹¹. Nowe możliwości rozwoju Zgromadzenia przyniósł rok 1906, a z nim powstanie diecezjalnej organizacji Caritasu¹². Siostry dzięki pośrednictwu Caritasu mogły otwierać punkty ambulatoryjnego leczenia chorych, a także podjąć działalność opiekuńczo-wychowawczą nad dziećmi w przedszkolach. W latach 1906—1920 otwarto 10 przedszkoli na terenie diecezji warmińskiej: w 1906 w Purdzie, w 1907 w Reszlu, w 1917 w Braniewie (Nowe Miasto) i w Barczewie, w 1918 w Lidzbarku Warmińskim, w 1919 w Giławach, Jonkowie i Ramsowie, w 1920 w Barczewku i Brąswaldzie.

Działalność tę przerwał wybuch I wojny światowej. Warmia stała się terenem przemarszu wojsk nieprzyjacielskich i działań wojennych, a klasztory sióstr św. Katarzyny miejscem zakwaterowania wojsk, później zaś pomieszczeniami przeznaczonymi na szpitale polowe¹³. Wraz z zakończeniem wojny nastąpił rozkwit działalności Zgromadzenia. Siostry otwierały wciąż nowe domy, poświęcały się pielęgnowaniu chorych, pracy wychowawczo-opiekuńczej wśród dzieci i młodzieży¹⁴.

W roku 1933 działalność wychowawcza sióstr św. Katarzyny na terenie diecezji warmińskiej przedstawiała się następująco: 2 szkoły gospodarstwa domowego wraz z internatami na 90—110 uczennic, 2 szkoły pielęgniarskie przy szpitalach na 40—50 uczennic, 3 pensjonaty dla dziewcząt na około 220 uczennic, 6 sierocińców dla dziewcząt i chłopców w sumie dla 353 sierot, 1 zakład wychowawczy dla 40 dziewcząt, 33 przedszkola dla 1702 dzieci, 1 Dom św. Teresy (przedszkole i ochronka)¹⁵.

Ponowne ciężkie doświadczenie przyniósł rok 1935 i rządy Hitlera. Nastąpiło szykanowanie instytucji kościelnych przez gestapo, utrudnianie nauczania dzieci i młodzieży. Siostronom św. Katarzyny nakazano pozamykać pensjonaty, szkoły, ograniczyć opiekę nad dziećmi w przedszkolach¹⁶. Wybuch II wojny światowej przerwał działalność Zgromadzenia. Siostronom pozwolono zajmować się tylko pracą charytatywną.

2. Ograniczenie działalności nauczycielskiej w okresie Kulturkampfu

Pierwszym miastem, w którym najszybciej wykonano zarządzenie władz pruskich dotyczące usuwania osób zakonnych ze szkół, był Olsztyn. 31 lipca 1873 r. pięć sióstr nauczycielek opuściło szkołę dla dziewcząt liczącą wówczas 500 osób. Co więcej, żeby nie pozostała po siostrach najmniejsza nawet pamiątka, sprzedano wszystkie przedmioty religijne, które znajdowały się w klasach¹⁷. Petycje Warmiaków do pruskich władz oświatowych o przywrócenie do pracy sióstr św. Katarzyny okazały się bezskuteczne. Do Olsztyna

11 H. Hümmeler, op. cit., s. 170.

12 *Katholische Caritas und Katholisches Vereinswesen in der Diözese Ermland*, Braunsberg 1931, ss. 63—68.

13 Por. H. Hümmeler, op. cit., s. 179.

14 Ibidem, s. 180.

15 Archiwum Domu Generalnego Sióstr św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy, Grottaferrata-Roma (dalej: AGKath), St. Katharina-Gruss, 1933, nr 21, ss. 94—95.

16 Archiwum Prowincjalne Sióstr św. Katarzyny w Braniewie (dalej: APSK), PP-h-2, Relacje ustne sióstr św. Katarzyny; por. także AGKath, St. Katharina-Gruss, 1939, nr 44, s. 14.

17 G. Bellgardt, op. cit., s. 27; H. Hümmeler, op. cit., s. 162.

w miejsce usuniętych siostr przybyło pięć nauczycielek świeckich. Niemiecka gazeta „Ermländische Zeitung” donosiła: „Na ulicy lud demonstrował przeciw nowym nauczycielkom”¹⁸. W innych miastach warmińskich siostry nauczały bez przeszkód jeszcze przez następne dwa lata. W tym czasie ludność warmińska usiłowała nakłonić rząd pruski do wycofania zarządzeń zwalniających siostry ze szkół. Przypominała, że siostry od wieków zajmowały się wychowywaniem dzieci i młodzieży, prowadziły szkoły na wysokim poziomie, ocenianym bardzo dobrze przez wizytatorów z Królewca i „starannie wychowywały dzieci”¹⁹.

Kolejnym przejawem antykatolickiej działalności władz pruskich na Warmii było zamknięcie Seminarium Nauczycielskiego, które prowadziły siostry św. Katarzyny w Braniewie²⁰. W podobny sposób postąpiły władze pruskie 24 lipca 1875 r., wówczas ze szkoły dla dziewcząt w Bisztynku, liczącej 250 dzieci, wydano cztery siostry po dwudziestu dwóch latach pracy. Jak pisze H. Hümmeler²¹, siostry opuszczające miasto żegnał ogromny tłum ludzi. Kilka wozów z dziećmi i ich rodzicami odprowadziło siostry aż do Reszla oddalonego od Bisztynka o 15 kilometrów. Podobnie w Biskupcu, gdzie po 16-letniej działalności wydano 26 września 1875 r. cztery siostry nauczycielki. W szkole tej uczyło się 250 dzieci. Na miejsce siostr zostały przysłane nauczycielki świeckie. 23 grudnia po 17-letniej działalności siostry musiały opuścić Dobre Miasto. Prowadzona przez nie szkoła liczyła około 400 uczennic²².

Rok 1876 przyniósł dalsze zwolnienia siostr św. Katarzyny z pracy w szkole. 1 kwietnia po szesnastu latach pracy musiały opuścić szkołę we Fromborku²³; szkoła liczyła około 150 uczennic. Siły nauczycielskie zastąpiono osobami świeckimi. Podobnie, po dwudziestu czterech latach pracy usunięto cztery siostry nauczycielki z miejskiej szkoły dla dziewcząt w Jezioranach²⁴, liczącej 314 uczennic. Ich wydalenie nastąpiło, tak jak we Fromborku 1 kwietnia 1876 r. W tym samym roku, 13 maja, po dwudziestu latach pracy wydano pięć siostr nauczycielek z miejskiej szkoły dla dziewcząt w Pieniężnie²⁵, gdzie uczyło się 100 uczennic. Nauczanie podjęło trzech świeckich nauczycieli. Z innych podobnych przypadków wspomnijmy jeszcze, że po dziewięćciopółletniej działalności, 1 października 1877 r., zwolniono 3 siostry nauczycielki ze szkoły miejskiej w Tolkmicku²⁶, liczącej 300 dziewcząt.

Mówiąc o działalności siostr św. Katarzyny należy także wspomnieć o jeszcze innym typie prowadzonych szkół. Były to szkoły działające przy konwentach w Braniewie, Ornece, Reszlu i Lidzbarku Warmińskim, tzw. szkoły przyklasztorne. Znajdowały się one w budynku klasztornym, w którym mieszkały siostry, i były przez nie prowadzone. Ponieważ stanowiły własność siostr św. Katarzyny,

18 J. Jasiński, op. cit., s. 234.

19 G. Bellgardt, op. cit., s. 28; H. Hümmeler, op. cit., s. 162.

20 H. Hümmeler, op. cit., s. 164.

21 H. Hümmeler, op. cit., s. 163; G. Bellgardt, op. cit., s. 32; J. Grunenberg, *Die Congregation hl. Jungfrau und Martyrin Katharina*, Braunsberg 1868, ss. 73—74.

22 Por. G. Bellgardt, op. cit., s. 31.

23 Ibidem.

24 Ibidem.

25 Ibidem.

26 Ibidem, s. 32.

zajęcia w nich odbywały się do 1877 r. 1 października tego roku na rozkaz władz pruskich siostry zamknęły szkoły znajdujące się przy czterech konwentach²⁷.

Kres działalności nauczycielskiej i wychowawczej sióstr św. Katarzyny położyła tzw. ustawa klasztorna ogłoszona 31 maja 1875 r. Na mocy tej ustawy zamknięto wszystkie zakony Kościoła katolickiego na terenie państwa pruskiego, z wyjątkiem tych, które poświęcały się pielęgnowaniu chorych. Ustawa ta zaczęła obowiązywać dwa lata później, tj. od roku 1877²⁸.

W Braniewie wydalono siostry ze szkoły miejskiej 1 października 1877 r., w sumie było osiem sióstr nauczycielek. Do szkoły uczęszczało zaś 550 uczennic. Na miejsce sióstr przyjęto cztery nauczycielki świeckie i czterech nauczycieli. Tego samego dnia wydalono również siostry ze szkoły dla dziewcząt w Reszlu²⁹. Uczęszczało do niej około 520 uczennic. Zamiast sióstr zatrudniono cztery nauczycielki i dwóch nauczycieli świeckich. W konwencie lidzbarskim siostry św. Katarzyny prowadziły sześcioklasową szkołę dla dziewcząt, do której uczęszczało 500 uczennic. 1 października 1877 r. szkoła została zamknięta³⁰.

Jeśli chodzi o szkołę w Reszlu, była ona własnością Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny. Z tej racji opuszczenie szkoły przez siostry przeciągnęło się aż do końca 1877³¹ r. 14 września tego roku siostry zaprowadziły odświętne ubrane uczennice po raz ostatni do parafialnego kościoła na Mszę św. szkolną. Po jej zakończeniu odbyły się ostatnie zajęcia w klasach przystrojonych kwiatami i wiankami. Z powodu ogólnego wzruszenia ani przedstawicielki uczennic, ani nauczycielki nie mogły dokończyć mowy pożegnalnej, a siostry z trudem uwolniły się z ramion dzieci. Do klasztoru przybyli też przedstawiciele władz miejskich, burmistrz, magistrat oraz delegaci trzech wyznań, a mianowicie katolik, ewangelik i żyd, aby podziękować siostrą za ich prawie trzystuletnią działalność. Oni to wręczyli siostrą pismo magistratu informujące, że władze pruskie odrzuciły wszystkie petycje o pozostawieniu sióstr św. Katarzyny w Reszlu.

Następstwa ustawy majowej z 1872 r., o usuwaniu osób zakonnych ze szkół publicznych najlepiej przedstawia zestawienie z 1877 r. zamieszczone w „Christlich-sozialen Bütter”³².

27 Ibidem, s. 33.

28 Ibidem.

29 Ibidem.

30 Ibidem.

31 Ibidem, s. 30; H. Hümmeler, op. cit., s. 163. O działalności wychowawczej sióstr św. Katarzyny w konwencie reszelskim wypowiedział się biskup Szymon Rudnicki 21 II 1607 r. Treścią tego dokumentu jest decyzja biskupa podjęta w sprawie Jerzego Hellwigka, który poślubił wdowę po Abrahamie Rautenbergu. Biskup S. Rudnicki zobowiązał go do przydzielenia 60 marek dziewczęciu, które przebywało na wychowaniu u dziewięciu w konwencie — Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: ADWO), A7: In familia forma mutalis muntanos scriptum est eficiem do ves Offotes et Burgrabios 1606, k. 307.

32 Por. G. Belgardt, op. cit., s. 49.

Miejscowość	Rok wydalenia siostr ze szkoły	Liczba siostr	Liczba dzieci
Barczewo	1876	4	300
Biskupiec	1875	4	250
Bisztynek	1876	4	200
Braniewo	1877	8	250
Dobre Miasto	1876	5	400
Frombork	1876	2	250
Jeziorany	1876	4	314
Królewiec	1877	2	125
Lidzbark Warmiński	1877	.	500
Olsztyn	1875	5	500
Orneta	1877	7	520
Pieniężno	1876	5	100
Reszel	1877	4	267
Tolkmicko	1877	3	300

Po zwolnieniu sióstr miasta musiały podwyższyć wynagrodzenie nowo przyjętym nauczycielkom świeckim. I tak np. w konwencie braniewskim, gdzie ze szkoły zwolniono osiem sióstr, a na ich miejsce zatrudniono czterech nauczycieli i cztery nauczycielki świeckie, podwyżka kosztów wynosiła 9000 marek, w Ornecie w miejsce siedmiu sióstr nauczycielek przyjęto cztery nauczycielki świeckie i dwóch nauczycieli, tu podwyżka kosztów utrzymania nowej kadry wynosiła 7815 marek.

Miejscowość	Liczba sióstr	Liczba przyjętych nauczycieli świeckich	Podwyżka kosztów (w markach)
Barczewo	4	.	2049
Biskupiec	4	.	2340
Bisztynek	4	.	2280
Braniewo	8	4 nauczycielki 4 nauczycieli	9000
Dobre Miasto	5	.	3500
Frombork	2	.	843
Jeziorany	4	4 nauczycieli	2700
Królewiec	2	.	900
Lidzbark Warmiński	.	.	9000
Olsztyn	5	5 nauczycieli	5016
Orneta	7	4 nauczycielki 2 nauczycieli	7815
Pieniężno	5	2 nauczycielki	3950
Reszel	4	4 nauczycielki	3000
Tolkmicko	3	3 nauczycieli	1500

Konkretna podwyżka kosztów utrzymania nauczycieli świeckich wynosiła w ciągu roku 54 553 marki. Z tego państwo pruskie płaciło rocznie 20 326 marek, a resztę — 34 227 marek musiało zdobyć 12 gmin³³. Początkowo państwo

33 Ibidem.

pomagało utrzymywać nauczycieli świeckich. Później jednak starało się przenieść obciążenie finansowe na budżety samorządowe, a więc bezpośrednio na ludność danej gminy³⁴.

Z odejściem sióstr św. Katarzyny ze szkół wiązała się jeszcze jedna sprawa. Szkoły, w których uczyły siostry, znajdowały się najczęściej w budynkach przyklasztornych. W Archiwum Domu Prowincjalnego Sióstr św. Katarzyny w Braniewie znajdują się pisma, na podstawie których można stwierdzić, że siostry wraz z opuszczeniem szkoły musiały przekazać państwu pomieszczenia, w których uczyły się dzieci³⁵. W niektórych konwentach sióstr św. Katarzyny zamurowano drzwi łączące pomieszczenia szkolne z pomieszczeniami sióstr³⁶.

3. Kształcenie i wychowanie młodzieży w szkołach średnich

Okres Kulturkampfu przerwał na kilka lat działalność oświatowo-wychowawczą prowadzoną przez siostry na terenie diecezji warmińskiej. Wszystkie szkoły zostały siostrom odebrane, a pensjonaty zlikwidowane. Po kilkunastu latach, gdy rząd pruski stopniowo zarzucał walkę z Kościołem katolickim, siostry otworzyły na nowo pensjonaty: w Braniewie, Lidzbarku Warmińskim i Reszlu, lecz do dawnych szkół już nie powróciły. Staraly się jednak wypełniać polecenie założycielki Reginy Protmann i opiekować się młodzieżą żeńską. Zadanie to wypełniały poprzez otwarcie szkół gospodarstwa domowego w Ornećcie i Królewcu oraz szkół pielęgniarstwa w Królewcu i w Olsztynie. Przygotowując dziewczęta do zawodu oraz wpajając im chrześcijańskie zasady życia, starały się wypełniać swoje posłannictwo.

Szkoła gospodarstwa domowego w Ornećcie. Szkoła wraz z pensjonatem została powołana na prośbę Związku Gospodarzy Prus Wschodnich i Zachodnich³⁷. Zajęcia prowadziły początkowo dwie siostry św. Katarzyny, które zdobyły wykształcenie u sióstr franciszkanek w Westfalii. W chwili otwarcia naukę podjęło 21 uczennic. Celem szkoły było przygotowanie dziewcząt, które osiągnęły obowiązujący wiek szkolny, do wykonywania przyszłego zawodu. Prowadzono zajęcia zarówno praktyczne, jak i teoretyczne. Przeciętna frekwencja dziewcząt wynosiła 45—50 uczennic. Szkoła w Ornećcie podczas swej działalności przygotowała do życia zawodowo i praktycznie, jako przyszłe gospodynie i matki, ponad 2000 dziewcząt³⁸. Nauczanie trwało dwa lata. Prawa państwowe szkoła w Ornećcie otrzymała 22 stycznia 1929 r. i została uznana przez

34 Por. Ł. Borodziej, op. cit., s. 109; H. Hümmeler, op. cit., s. 162.

35 Ibidem.

36 APSK, Pismo do przełożonej generalnej s. Gertrudy Belau w sprawie przekazania pomieszczeń klasztornych (tłumaczenie z j. niemieckiego, w posiadaniu autorki): Magistrat Lidzbark 30 V 1876 r. Przełożona sióstr św. Katarzyny w tym mieście, Apolonia Fisahn, zobowiązała się podczas obrad dnia 20 VII 1875 r., wobec komisarza rządu królewskiego w Królewcu, że po likwidacji szkoły klasztornej oraz pensjonatu dla dziewcząt odda w dzierżawę komunie miejskiej ten dom w którym mieści się 6 klas. Ów dom jest dobudowany do klasztoru, ma osobne wejście od ulicy, a przez zamurowanie drzwi przejściowych na wszystkich piętrach, może być oddany w dzierżawę komunie miejskiej na szkołę dla dziewcząt. Magistrat podpisało 5 osób. Do przełożonej generalnej sióstr Katarzynek s. Gertrudy Belau.

37 G. Bellgardt, op. cit., ss. 65—66.

38 Ibidem.

rząd pruski za Szkołę Państwową Rolniczą i Gospodarstwa Domowego³⁹. Zajęcia szkolne odbywały się według następującego programu⁴⁰: przed południem dziewczęta były podzielone na 15-osobowe grupy, i tak: pierwsza grupa szła do kuchni i tu uczyła się gotowania i pieczenia, druga w szwalni uczyła się szycia, prac ręcznych oraz zajęć praktyczno-technicznych, trzecia grupa szła do pralni i do piekarni, czwarta zajmowała się sprzątaniami i nakrywaniem do stołu. Po południu dziewczęta uczyły się religii, wyszywania, haftowania, śpiewu, gry na instrumentach, prowadzenia książki rachunkowej, pisania listów i różnych podań, oraz zasad dobrego wychowania.

W roku 1914 frekwencja dziewcząt w szkole była najwyższa i wynosiła 72 osoby. Dla tak pomyślnie rozwijającej się szkoły gospodarczej zamierzano wybudować nowy gmach. Jednak plany te zaprzepaścił wybuch I wojny światowej⁴¹. 1 sierpnia 1914 r. zamknięto szkołę, pomieszczenia przeznaczono na lazarety wojskowe. Po bitwie pod Ornetą pielęgnowano tam 88 żołnierzy⁴². Po zakończeniu wojny szkoła podjęła na nowo swoją działalność. Nauczanie w niej trwało aż do 1 kwietnia 1939 r.⁴³ Tego dnia została ona zlikwidowana przez władze hitlerowskie.

Szkoła gospodarstwa domowego w Królewcu. Szkoła w Królewcu powstała w 1904 r.⁴⁴. Uczęszczało do niej 40—50 uczennic; miała również internat. Nauczanie odbywało się podobnie jak w Orniecie, według programu państwowego. Prawa państwowe otrzymała z dniem 1 maja 1929 r.⁴⁵

14 sierpnia 1914 r. budynki szkolne zostały przejęte przez wojsko⁴⁶. Siostry św. Katarzyny musiały oddać wszystkie pomieszczenia szkolne, cały internat, oprócz tego sześć sióstr dobrowolnie ofiarowało się służyć żołnierzom. Szkoła była zamknięta aż do 31 grudnia 1916 r.⁴⁷ Zajęcia po ponownym otwarciu szkoły odbywały się aż do 1944 r., czyli również podczas II wojny światowej⁴⁸. 27 sierpnia 1944 r. pomieszczenia szkolne zostały zbombardowane i szkoła przestała istnieć.

Szkoły pielęgniarskie. Oprócz szkół gospodarstwa domowego w Orniecie i w Królewcu, siostry św. Katarzyny prowadziły dwie szkoły pielęgniarskie — w Królewcu i w Olsztynie⁴⁹. Szkoły te istniały przy szpitalach prowadzonych przez siostry, znajdujących się w tych miastach. W szkole pielęgniarskiej w Olsztynie przygotowywano do zawodu pielęgniarskiego nie tylko postulanki Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny, ale również dziewczęta spoza klasztoru, natomiast w szkole w Królewcu przede wszystkim postulanki i kandydatki

39 AGKath, St. Katharina-Gruss, nr 5, s. 20; APSK, Relacje ustne sióstr.

40 Por. Świadectionie ukończenia szkoły gospodarstwa domowego, w posiadaniu autorki.

41 F. Buchholz, *Bilder aus Wormditts Vergangenheit*, Wormditt 1931, s. 66.

42 Ibidem.

43 AGKath, St. Katharina-Gruss, 1936, nr 30, ss. 8—9; APSK, Relacje ustne sióstr.

44 AGKath, op. cit., s. 247.

45 AGKath, St. Katharina-Gruss, 1929, nr 5, s. 20.

46 AGKath, op. cit., s. 121.

47 Ibidem.

48 AGKath, op. cit., s. 293; APSK, PP-h-2, Relacja nr 5.

49 AGKath, St. Katharina-Gruss, 1933, nr 21, s. 93; APSK, PP-h-2, Relacja nr 5.

Zgromadzenia. W szkołach tych nauka trwała dwa lata i mogło do nich uczęszczać 20—30 dziewcząt. Pod koniec II wojny światowej obie szkoły zostały zlikwidowane.

PENSJONATY DLA DZIEWCZĄT

Po roku 1888, gdy zaczęło ustawać prześladowanie Kościoła, siostry św. Katarzyny ponownie podjęły pracę wychowawczą, opiekuńczą i nauczycielską, opiekowały się biedniejszymi dziewczętami, które uczęszczały do szkół przyklasztornych poprzez przyjmowanie ich na stancję. Były to najczęściej dziewczęta, które pochodziły z odleglejszych miejscowości i nie mogły codziennie dojeżdżać do szkoły⁵⁰. Początki tej działalności były skromne, jednak stopniowo następował rozwój stancji prowadzonych przez siostry św. Katarzyny. Liczba dziewcząt w poszczególnych stancjach wzrastała z roku na rok i bardzo często siostry musiały na ten cel przeznaczać osobne pomieszczenia. Opieką nad dziewczętami oraz pilnowaniem ładu i porządku zajmowała się jedna siostra.

Początki pensjonatów w tradycji Zgromadzenia sięgają połowy XVIII wieku. W przekazanym rządowi pruskiemu sprawozdaniu dotyczącym działalności Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny na przełomie 1773—1774 r. była mowa o dwóch szlachciankach z Polski, które przebywały już trzeci rok w konwencie w Braniewie. Uczyły się czytania i pisania, prac ręcznych oraz wychowywane były w karności odpowiadającej ich stanowi⁵¹. Również od 1774 r. przyjmowane były dziewczęta na stancję w konwencie reszelskim. Były to dziewczęta pochodzenia szlacheckiego, które korzystały z dwu- lub trzyletniej nauki w szkole przyklasztornej. Siostry św. Katarzyny w konwencie reszelskim na stancję przyjmowały również dziewczęta spoza miasta, by również im umożliwić uczęszczanie do szkół⁵².

Pensjonaty, podobnie jak i szkoły prowadzone przez siostry, podlegały wizytacji biskupiej. Z wizytacji przeprowadzonej w Ornece 29 września 1854 r. wynika⁵³, że w konwencie tym na stancji przebywały cztery dziewczęta. Miały one do dyspozycji oddzielny pokój, a odpowiedzialna za nie była nauczycielka s. Anna Knorr. Spożywała z nimi posiłki, spały natomiast z nowicjuszką. Z dokumentów wizytacji przeprowadzonej w Lidzbarku Warmińskim 3 października 1854 r. wynika, że w pensjonacie przebywały dwie uczennice⁵⁴. Natomiast w konwencie w Reszlu mieszkało na stancji sześć dziewcząt. Miały one podobnie jak w pozostałych pensjonatach oddzielne pomieszczenie, a wychowawczynią była jedna z sióstr⁵⁵.

Pensjonaty finansowo wspierała kasa diecezjalna, która była zobowiązana płacić na rzecz stancji 36 talarów rocznie. Informacja o tym pochodzi z pisma

50 *Katholische Caritas*, ss. 63—64.

51 *Ibidem*.

52 A. Poschmann, *600-Jahre Rössel. Bilder aus alter und neuer Zeit*, Rössel 1937, s. 161.

53 ADWO, AB, J, W4.

54 *Ibidem*.

55 *Ibidem*.

wystosowanego przez biskupa Filipa Krementza, skierowanego do przełożonej konwentu braniewskiego 15 grudnia 1871 r.⁵⁶

Działalność wychowawcza sióstr św. Katarzyny w latach 1878—1894 uległa ograniczeniu⁵⁷. Pensjonaty w poszczególnych konwentach były otwarte tylko do roku 1877⁵⁸. Dziewczęta musiały poszukać innej stancji lub z powodu trudnego dojazdu do szkoły zaprzestać dalszej nauki.

Nawet po zamknięciu pensjonatów siostry św. Katarzyny w mniejszym zakresie i niejako w ukryciu starały się kontynuować swoją pracę, przyjmując na stancję po kilka dziewcząt. Dziewczęta mieszkaly w pomieszczeniach klasztornych⁵⁹. Taki stan rzeczy trwał jedenaście lat. Rodzice, których dzieci mieszkaly w pensjonatach prowadzonych przez siostry św. Katarzyny, starali się o wznowienie działalności stancji. Po usilnych prośbach pozwolono siostronom przyjmować dziewczęta do pensjonatów, ale tylko na okres 15 miesięcy⁶⁰. 28 czerwca 1889 r. rząd pruski nakazał rozwiązać pensjonaty przy konwentach w Braniewie, Lidzbarku Warmińskim i Reszlu. Pensjonariuszki musiały opuścić stancję najpóźniej do 1 października⁶¹. Tym rozporządzeniem działalność pensjonatów została zawieszona na pięć lat.

Liczne naciski, a także zmiana polityki rządu pruskiego stopniowo czyniły możliwe wznowienie działalności wychowawczej sióstr św. Katarzyny poprzez pensjonaty. I tak, pensjonat w Braniewie został otwarty 4 kwietnia 1894 r.⁶² Trzy lata później, w 1897 r., ze względu na wzrastającą liczbę dziewcząt, które pragnęły zamieszkać u sióstr, konwent braniewski zakupił nowy dom z przeznaczeniem na pokoje dla dziewcząt⁶³. 1 kwietnia 1905 r. w pensjonacie w Braniewie mieszkało 81 dziewcząt, które uczęszczały do wyższej szkoły dla dziewcząt. Większość z nich przygotowywała się do egzaminu nauczycielskiego⁶⁴. Następne informacje dotyczące pensjonatu przy konwencie braniewskim pochodzą z 1927 r. Rok ten miał duże znaczenie dla braniewskiego pensjonatu. Ponieważ liczba dziewcząt stale wzrastała i zaczęło brakować miejsc, a stare wyposażenie nie odpowiadało wymogom czasu, w jesieni 1927 r. dołączono do budynku pensjonatu pomieszczenie klasztorne pozostałe po szkole, która została przeniesiona do nowego budynku. Odnowione budynki, wyposażone w nowoczesny sprzęt mogły przyjąć 100 pensjonariuszek. Do opieki

56 APSK, ZG-E-a-2, (dokument tłumaczony z j. niemieckiego), s. 309: „Z parafii misyjnej Św. Siekierka jest dwoje dzieci z rodzin różnego wyznania, to jest córka czeladnika stolarza Rautenberga z miejscowości Schwanis, oraz syn robotnika Gritzhanna z miejscowości Balg. Zostały one oddane z początkiem listopada do klasztoru katarzynek w Braniewie w celu uczęszczania do szkoły katolickiej. Kasa diecezjalna zobowiązana jest płacić na stancję tych dzieci 36 talarów za jeden rok od listopada na ręce przełożonej generalnej klasztoru katarzynek, za pokwitowaniem. Frombork 15 XII 1871 r., Biskup Warmiński Filip.

57 G. Bellgardt, op. cit., s. 35.

58 Ibidem; *Katholische Caritas*, s... Według sprawozdania Caritasu pensjonaty sióstr św. Katarzyny istniały do 1875 r. W tym roku z powodu ustaw Kulturkampf u ich działalność została przerwana. Ponieważ do naszych czasów dotrwały tylko informacje fragmentaryczne, nie można sprawdzić, która z dat jest prawdziwa --- czy rok 1875, czy też, jak podaje G. Bellgardt, rok 1877.

59 *Katholische Caritas*, s. 63.

60 Ibidem.

61 Ibidem.

62 Ibidem.

63 Ibidem.

64 Ibidem, s. 64.

nad dziewczętami zostały przeznaczone cztery siostry św. Katarzyny⁶⁵. Stopniowo siostry otwierały działające na podobnych zasadach pensjonaty także w innych miejscowościach. W Reszlu otworzyły ponownie pensjonat w 1894 r.⁶⁶ Podobnie jak w Braniewie mieszkały w nim pensjonariuszki uczęszczające do wyższej szkoły dla dziewcząt. W 1909 r. ze względu na wzrastającą z każdym rokiem liczbę dziewcząt budynek został przebudowany i poszerzony. Po przebudowie dysponował 50 miejscami, a opiekę nad dziewczętami sprawowały dwie siostry⁶⁷.

Podobnie przedstawiała się praca siostr św. Katarzyny w pensjonacie w Lidzbarku Warmińskim. Jego otwarcie miało miejsce w 1900 r.⁶⁸ Tak jak w poprzednich pensjonatach i tu mieszkały dziewczęta, które uczęszczały do wyższej szkoły dla dziewcząt. W 1902 i w 1906 r. pensjonat był przebudowywany ze względu na ciągle wzrastającą liczbę chętnych do zamieszkania w nim dziewcząt. W pensjonacie przygotowano miejsce dla 70 pensjonariuszek.

Dziewczęta przebywające w tych pensjonatach do południa uczęszczały na lekcje do szkoły miejskiej, po południu oprócz odrabiania lekcji mogły uczestniczyć w zajęciach przygotowanych dla nich przez siostry. Dziewczęta uczyły się gry na różnych instrumentach, śpiewu, szycia i haftu⁶⁹.

Sprawozdanie Caritasu dla diecezji warmińskiej zawiera wiadomości o dwóch innych pensjonatach prowadzonych przez siostry św. Katarzyny. Pierwszy z nich był połączony ze szkołą gospodarstwa domowego w Ornecie. Siostry św. Katarzyny mogły przyjąć do szkoły 50—60 dziewcząt, wszystkie mieszkały w przylegającym do niej internacie⁷⁰. Drugi pensjonat mieścił się przy szkole gospodarstwa domowego prowadzonej przez siostry św. Katarzyny w Królewcu, przy ul. Oberhaberberg. Szkoła mogła przyjąć 40—50 uczennic⁷¹.

Wraz z nastaniem rządów Hitlera siostry musiały pozamykać kolejne pensjonaty, a mieszkające w nich dziewczęta odesłać do domu⁷². Pensjonat w Braniewie został zlikwidowany przez ówczesne władze państwowe 1 października 1939 r. W czasie wojny w pensjonacie zamieszkiwały siostry, które musiały opuścić klasztor w Braniewie z powodu zajęcia jego znacznej części na szpital zakaźny, a potem polowy, oraz przez alumnów seminarium duchownego, w którym również został urządzony szpital polowy⁷³.

Pensjonat w Lidzbarku Warmińskim przetrwał aż do roku 1943, pod nazwą „Dom dla uczennic”. 1 października 1943 r. został zlikwidowany, a pomieszczenia przeznaczono na Wojenny Dom Starców⁷⁴. Pensjonat w Reszlu istniał od roku 1904 również pod nazwą „Dom dla uczennic”. W marcu 1944 r. w pomieszczeniach pensjonatu urządzono pomocniczy szpital wojenny. Szkoła

65 Ibidem.

66 Por. *Katholische Caritas*, op. cit., ss. 63—64; AGKath, op. cit., s. 251.

67 *Katholische Caritas*, s. 64; G. Bellgardt, op. cit., s. 37.

68 Ibidem.

69 Por. Relacje ustne siostr św. Katarzyny z poszczególnych konwentów.

70 *Katholische Caritas*, ss. 60—61.

71 Ibidem, s. 60.

72 AGKath, op. cit., ss. 234—236; *Katholische Caritas*, ss. 56—57.

73 AGKath, St. Katharina-Gruss, 1939, nr 44, s. 14.

74 Por. APSK, ZG-A-b (2)-3, Kopia pisma Zarządu Generalnego Zgromadzenia do kurii biskupiej we Fromborku z 26 VII 1944 r.

gospodarstwa domowego w Ornece wraz z pensjonatem została zlikwidowana przez władze hitlerowskie 1 kwietnia 1939 r.⁷⁵ Wkrótce po jej zamknięciu siostry urządziły w budynku szkolnym i w pensjonacie Dom Starców św. Anny. Natomiast szkoła gospodarstwa domowego w Królewcu wraz z internatem dla dziewcząt istniała do 1944 r. 27 sierpnia tego roku pomieszczenia szkolne zostały zbombardowane i przestały istnieć⁷⁶.

OPIEKA NAD SIEROTAMI

W drugiej połowie XIX wieku rozpoczęto w diecezji warmińskiej organizowanie zakładów dla sierot⁷⁷. Siostry św. Katarzyny otworzyły pierwszy sierociniec w Braniewie w 1866 r.⁷⁸ Bezpośrednim powodem zorganizowania opieki nad sierotami stała się epidemia cholery, która pochłonęła w Braniewie 264 ofiary. Po otrzymaniu zezwolenia biskupa warmińskiego J. Ambrożego Geritza urządziły w Braniewie sierociniec dla dziewcząt i chłopców. Chłopcy uczęszczali do szkoły miejskiej, natomiast dziewczęta do szkoły przyklasztornej. W sierocińcu znajdowało się około 30 dzieci⁷⁹. Drugim sierocińcem, w którym pracowały siostry św. Katarzyny, a dokładnie nowicjuszki w ubraniu świeckim, był zakład dla sierot mieszczący się w zamku biskupim w Lidzbarku Warmińskim, znany pod wezwaniem św. Józefa⁸⁰. Zamek został przeznaczony dla chłopców i dziewcząt już w 1859 r. na osobiste zarządzenie biskupa Geritza. Początkowo było tam 160 miejsc⁸¹.

W okresie Kulturkampfu niemożliwe było zakładanie przez siostry kolejnych sierocińców i opiekowanie się sierotami⁸². Następca biskupa Geritza, biskup Filip Krementz (1867—1885), którego rządy w diecezji warmińskiej przypadły na okres Kulturkampfu, nie chciał dopuścić, aby sierociniec w Lidzbarku Warmińskim przeszedł w ręce osób świeckich⁸³. Osobiście przyjechał do Braniewa, do domu macierzystego sióstr św. Katarzyny, prosić o pomoc. Zaproponował, aby nowicjuszki zdjęły habit i podjęły pracę w sierocińcu. Tak też się stało. Nowicjuszki mogły występować jako osoby świeckie i opiekować się dziećmi w sierocińcu lidzbarskim. Za zgodą przełożonej konwentu braniewskiego, s. Adelheid Keuchel, nowicjuszki przejęły kierownictwo sierocińca i wychowanie dzieci. Do Lidzbarka Warmińskiego udała się Dionizja Korzeniewska, Maria Albrecht i Elżbieta Perschan. Po upływie dwóch lat, w 1879 r., do sierocińca przybyły jeszcze dwie nowicjuszki, gdyż podwoiła się liczba sierot (pierwotny stan wynosił 80 chłopców i dziewcząt). Siostry św. Katarzyny sądziły, że sytuacja taka nie potrwa długo i będą mogły wymienić nowicjuszki. Stało się jednak inaczej, dopiero po czternastoletniej rozłące z domem macierzystym dwie

75 AGKath, St. Katharina-Gruss, 1939, nr 30, ss. 8—9; APSK, PP-h-2, Relacja nr 31 i 32, oraz relacje ustne sióstr, naocznych świadków.

76 AGKath, op. cit., s. 247 i 293; APSK, PP-h-2, Relacja nr 38.

77 *Katholische Caritas*, s. 53.

78 F. Buchholz, *Braunsberg im Wadel der Jahrhunderte*, Braunsberg 1934, s. 211.

79 A. Boenigk, op. cit., s. 41; J. Grunenberg, op. cit., s. 68.

80 *Katholische Caritas*, s. 53.

81 Ibidem.

82 P. Gach, op. cit., s. 196; J. Obłąk, op. cit., s. 53.

83 *Katholische Caritas*, s. 54.

pierwsze nowicjuszki, Maria (s. Ignacja) Albercht, oraz Elżbieta (s. Lina) Perschan, mogły powrócić do Braniewa⁸⁴. Ostatnia powróciła do Braniewa 1893 r., by po dwudziestu latach założyć habit i złożyć upragnioną profesję.

W okresie Kulturkampfu drugą placówką, w której pracowały postulanki sióstr św. Katarzyny w strojach świeckich, był sierociniec w Braniewie. Został on zamknięty 1 października 1877 r. na dwa lata. Od 21 listopada 1879 r. udało się wznowić jego działalność i wtedy kierownictwo nad nim i wychowanie dzieci przejęły postulanki sióstr św. Katarzyny⁸⁵. Od 1911 r., według zachowanych dokumentów archiwalnych w Archiwum Generalnym Zgromadzenia Sióstr św. Katarzyny w Rzymie⁸⁶, przyjmowano do sierocińca w Braniewie dziewczęta objęte obowiązkiem szkolnym, w pierwszej kolejności dzieci szczególnej troski; siostry opiekowały się dziećmi szczególnej troski zwolnionymi z obowiązku szkolnego.

Lata 1878—1888 charakteryzuje stopniowe pojawienie się nowych możliwości zakładania i prowadzenia przez siostry sierocińców. I tak np. w 1887 r. siostry św. Katarzyny otworzyły sierociniec w Ornece⁸⁷, urządzonej w skrzydle konwentu, dysponował 66 miejscami dla chłopców i dziewcząt. Pracą wychowawczą wśród dzieci zajęły się dwie siostry. Natomiast 16 grudnia 1898 r. nadeszło do Braniewa pismo z prośbą o utworzenie sierocińca w Olsztynie. Pismo to skierował na prośbę biskupa A. Thiela dziekan J. Teschner⁸⁸. Opieka sióstr św. Katarzyny nad sierotami była znana w całej diecezji warmińskiej i nie tylko. W kronice konwentu braniewskiego zachował się odpis podziękowania złożonego przez siostry św. Katarzyny cesarzowej Augustie za dar 200 marek. Cesarzowa Augusta, której drogi był los sierot, ludzi opuszczonych i chorych, wspomagała siostry św. Katarzyny ofiarami pieniężnymi⁸⁹.

Następne wiadomości dotyczące zakładania sierocińców przez siostry św. Katarzyny pochodzą z 1904 r. I tak od 1904 r. siostry prowadziły sierociniec w Sztumie⁹⁰. Znajdował się on w starym zamku sztumskim, mógł pomieścić 68 sierot. W pierwszym rządzie przyjmowano do niego sieroty pełne do 14 roku życia. Rok 1904 związany jest jeszcze z jednym sierocińcem. W Archiwum Domu Prowincjalnego Sióstr św. Katarzyny w Braniewie znajduje się pismo przesłane

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem.

⁸⁷ Ibidem, s. 58.

⁸⁸ Por. list skierowany do Przełożonej Generalnej sióstr św. Katarzyny w Braniewie z prośbą o podjęcie pracy przez siostry w nowym sierocińcu w Olsztynie (tłumaczenie z j. niemieckiego, w posiadaniu autorki).

⁸⁹ APSK, Kronika konwentu braniewskiego (tłumaczona z j. niemieckiego), Pismo dziękczynne sióstr św. Katarzyny w Braniewie do Jej Majestatu Cesarzowej Augusty.

Braniewo 20 stycznia 1888 roku. Wasza Księżca Mość. Wielce Chwalebna Cesarzowo i Królowo!

Najlaskawsza Cesarzowo i Pani! Wasz Cesarsko-Królewski Majestat.

Najprzewielebniejsza, którą w ostatnich latach czcimy jako zbawicielkę ziemskiego życia naszego zgromadzenia, przesyła nam przez Najprzewielebniejszego księdza biskupa dr. A. Thiela, całkiem niespodziewanie i bez żadnej zasługi wielki i laskawy prezent 200 marek.

Za ten dowód Waszej Najwyższej łaskawości przynosimy ze wzruszonym sercem nasze najgłębsze podziękowanie. Postanowiliśmy, aby ten szlachetny prezent posłużył na lepszą odzież zimową dla naszych tutejszych 78 sierot, a także razem z nimi odmówiliśmy różaniec za Waszą Księżca Mość, Jej rodzinę oraz Rząd Królewski.

Z najgłębszej czci podpisuje się Waszej Cesarsko-Królewskiej Mości,

Najpoddana sługa Adelheid Keuchel, Przełożona Generalna Sióstr św. Katarzyny. Waszej Cesarsko-Królewskiej Mości Niemieckiej Cesarzowej i Królowej w Berlinie.

⁹⁰ *Katholische Caritas*, s. 58.

9 lutego 1904 r. do przełożonej konwentu braniewskiego przez Ministerstwo do spraw Duchowieństwa w Berlinie.⁹¹ Jest ono odpowiedzią na prośbę złożoną przed 22 grudnia 1903 r. w sprawie założenia placówki w Wielbarku i podjęcia tam pracy w istniejącym sierocińcu. Ówczesny minister do spraw duchowieństwa zezwolił siostrze św. Katarzynie przyjąć pracę w sierocińcu pod warunkiem, że będą to siostry posiadające obywatelstwo niemieckie, posługujące się językiem niemieckim jako mową ojczystą i przy dzieciach będą się posługiwały tylko tym językiem.

Następnym miejscem, gdzie siostry prowadziły sierociniec był Biskupiec⁹². Budynek dla sierot został wybudowany w 1910 r. i mógł przyjąć 30 sierot, chłopców i dziewcząt, w wieku szkoły podstawowej. Opiekę nad całym domem sprawowały cztery siostry.

Ostatnim sierocińcem, który założyły siostry św. Katarzyny był sierociniec w Królewcu⁹³. Został zbudowany przez siostry w pobliżu ich siedziby na Oberhaberberg w 1912 r. Według pierwotnych zamiarów był przeznaczony dla dzieci osieroconych lub pozbawionych opieki przez rodziców. Później, krótko przed rokiem 1933, przyjmowano dziewczęta w wieku od 2 do 14 lat. Do dyspozycji dziewcząt było 20 miejsc.

Czasy reżimu hitlerowskiego przyniosły zasadnicze zmiany w działalności wychowawczo-opiekunczej sióstr św. Katarzyny. Władze hitlerowskie nakazały ograniczenie działalności sióstr w sierocińcach lub całkowite ich zamknięcie⁹⁴. Sierociniec w Braniewie został zlikwidowany już 1 czerwca 1937 r. W chwili wybuchu II wojny światowej w pomieszczeniach sierocińca zamieszkali księża profesorowie Warmińskiego Seminarium Duchownego; część pomieszczeń przeznaczono na różne biura kościelne. Sierociniec w Królewcu funkcjonował do 1944 r.⁹⁵ W marcu tego roku 23 dzieci z Królewca, których nie zdołano umieścić w rodzinach, przewieziono do domu zakonnego w Lubominie. Sierocińce w Biskupcu, Lidzbarku Warmińskim, Ornece i Sztumie zostały zlikwidowane w styczniu 1945 r., z powodu ewakuacji sióstr i dzieci⁹⁶.

91 APSK, List w sprawie założenia sierocińca w Wielbarku (w tłumaczeniu z j. niemieckiego), w posiadaniu autorki:

Minister do Spraw Duchowieństwa
(nauczanie religii i sprawy medyczne)

Berlin 9 II 1904 r. Na prośbę z 22 XII ubiegłego roku możemy na podstawie artykułu 5 ustawy z 29 IV 1887 r. dać zezwolenie na założenie nowej placówki w Wielbarku, powiat Szczytno, dla Zgromadzenia Katarzynek domu macierzystego w Braniewie, w celu przyjęcia kierownictwa w tam istniejącym sierocińcu oraz przyjęcia działalności wychowawczej nad sierotami wyznania katolickiego. — Do tej pracy wolno przyjąć członkinie Zgromadzenia, które posiadają niemiecką przynależność państwową i używają języka niemieckiego jako mowy ojczystej i wobec dzieci będą używać tylko języka niemieckiego.

podpis nieczytelny...

(nie ma adnotacji czy, siostry tę pracę przyjęły).

92 *Katholische Caritas*, s. 58.

93 *Ibidem*, s. 57.

94 *AGKath. St. Katharina-Gruss*, 1939, nr 44, s. 14; APSK, PP-h-2, Relacja nr 2.

95 APSK, ZG-A-b(2)-3, Kopia pisma Zarządu Generalnego Zgromadzenia do kurii biskupiej we Fromborku z 26 VII 1944 r., APSK, PP-h-2, Relacja nr 13.

96 APSK, PP-h-2, Relacja nr 5.

PRZEDSZKOLA

Pod koniec XIX w. i w pierwszych latach XX w., a następnie po I wojnie światowej Zgromadzenie Sióstr św. Katarzyny na szeroką skalę rozwinęło pracę z dziećmi w wieku przedszkolnym. Siostry św. Katarzyny starały się przez cały czas wypełniać polecenie założycielki Reginy Protmann, która widząc zaniedbanie w wychowaniu i nauczaniu dzieci i młodzieży żeńskiej, przyjęła je za ważne zadanie i zleciła swoim siostrom⁹⁷.

Pierwsze przedszkole siostry św. Katarzyny założyły w Elblągu w 1889 r. Pracę rozpoczęły w październiku tego roku. Opiekę wychowawczą nad dziećmi sprawowała jedna siostra⁹⁸. W Archiwum Domu Prowincjalnego Sióstr św. Katarzyny w Braniewie zachował się dokument⁹⁹, na mocy którego pruskie Ministerstwo do spraw Duchowieństwa zezwala siostrom na założenie przedszkola w Elblągu od sierpnia 1888 r. Za przykładem Elbląga poszedł dom macierzysty sióstr św. Katarzyny w Braniewie. W 1898 r. w klasztorze urządzono pomieszczenia dla przedszkola, które mogło przyjąć 85 dzieci. Jedną z sióstr opiekowała się wychowankami i prowadziła z nimi zajęcia¹⁰⁰. Trzecią placówką, w której siostry podjęły pracę wychowawczą wśród dzieci w przedszkolu, była parafia św. Jakuba w Olsztynie. Otwarto je w 1902 r., mieściło się w domu sióstr i mogło przyjąć 90 dzieci¹⁰¹. Dwa lata później, w 1904 r. otwarto przedszkole w Gietrzwałdzie¹⁰². Znajdowało się ono, jak poprzednie, w domu sióstr św. Katarzyny i mogło przyjąć 60 dzieci¹⁰³.

Dokumenty archiwalne podają wraz z zezwoleniem pruskiego Ministerstwa do spraw Duchowieństwa na zakładanie przedszkoli ważny szczegół dotyczący ich funkcjonowania. Siostry św. Katarzyny mogły rozpocząć pracę wychowawczo-opiekuńczą wśród dzieci, jednak pod warunkiem, że przy dzieciach będą się posługiwały językiem niemieckim¹⁰⁴. Dzisiaj trudno stwierdzić, czy siostry wypełniały przepisy władz pruskich.

Poczynając od roku 1906 można mówić o nowych możliwościach otwierania przedszkoli na terenie Warmii. W tym to roku w sali strzeleckiej w Królewcu w obecności przewodniczącego Niemieckiego Związku Caritasu, mgr. dr. Werthmanna, założono Stowarzyszenie Caritasu dla Diecezji Warmińskiej¹⁰⁵. Funkcję honorowego przewodniczącego przyjął biskup Thiel, przewodniczącym został ks. Hinzmann z Ornety. Członkowie związku mieli rozszerzać opiekę nad ludźmi chorymi, upośledzonymi, pracować w szpitalach, domach starców, zakładach zamkniętych, zajmować się również dziećmi z najuboższych rodzin, sierotami, prowadzić sierocińce, pensjonaty, przedszkola. Dzięki pośrednictwu Caritasu przed siostrami św. Katarzyny pojawiła się nowa możliwość działalności wychowawczo-opiekuńczej. Od 1906 r. siostry otwierały placówki am-

97 Por. *Żywot*, ss. 22—23.

98 APSK, ZG-E-b-1, s. 33.

99 Ibidem.

100 *Katholische Caritas*, s. 71.

101 Ibidem.

102 *Katholische Caritas*, s. 71; APSK, ZG-E-b-1, s. 41.

103 Ibidem.

104 APSK, ZG-b-1, s. 41.

105 *Katholische Caritas*, ss. 2—3; A. Rogalski, op. cit., s. 355.

bulatoryjnego pielęgnowania chorych. W miarę potrzeby przy tych punktach pomocy powstawały również przedszkola. Zachowane dokumenty o zakładaniu poszczególnych przedszkoli i prowadzeniu ich przez siostry św. Katarzyny przedstawiają krótkie relacje zawierające miejscowość, rok założenia, liczbę dzieci. W latach 1906—1939 siostry św. Katarzyny podjęły pracę wychowawczo-opiekunczą w około 30 przedszkolach na Warmii¹⁰⁶.

Miejscowość	Rok założenia przedszkola	Liczba dzieci
Purda	1906	40
Reszel	1907	70
Braniewo (Nowe Miasto)	1917	85
Barczewo	1917	75
Lidzbark Warmiński	1918	60
Ramsowo	1919	35
Jonkowo	1919	30
Giławy	1919	30
Brąswald	1920	30
Barczewo	1920	25
Sząbruk	1921	31
Frombork	1923	50
Bisztynek	1924	50
Dobre Miasto	1925	50
Jeziorany	1925	45
Gryżliny	1926	40
Orneta	1928	60
Pieniężno	1928	40
Bartołty Wielkie	1928	30
Lutry	1929	35
Sztum	1929	60
Biskupiec	1930	80
Stanclewo	1930	30
Olsztyn parafia św. Józefa	1930	80
Królewiec	.	40
Malbork	.	46
Tolkmicko	.	110
Bemowo	.	30
Ryjewo	.	40

W roku 1933 w diecezji warmińskiej siostry św. Katarzyny opiekowały się w 33 przedszkolach 1702 dzieci¹⁰⁷. Prowadziły również Dom św. Elżbiety, w którym mieściło się przedszkole i ochronka. Dom ten istniał tylko pięć lat; został zlikwidowany w 1937 r. przez ówczesne władze państwowe.

Otwieranie coraz to nowych przedszkoli pociągnęło za sobą potrzebę kształcenia sióstr, tak aby bez przeszkód mogły prowadzić przedszkola¹⁰⁸. Jeśli chodzi o samą Warmię, to na tych terenach istniała tylko jedna szkoła kształcąca przedszkolanki, w której dziewczęta mogły osiągnąć pełne wykształcenie pedagogiczne wymagane przez pruskie Ministerstwo Opieki Społecznej. Szkoła

¹⁰⁶ *Katholische Caritas*, ss. 68—83.

¹⁰⁷ *Katholische Caritas*, ss. 58—62; St. Katharina-Gruss, 1933, nr 21, ss. 94—95.

¹⁰⁸ AGKath, ss. 237—239.

mieściła się w Królewcu. Był to Zakład Kształcenia Piastunek i Opiekunek Dzieci¹⁰⁹. Nauka w królewieckiej szkole trwała półtora roku (trzy semestry). Zajęcia obejmowały trzynaście przedmiotów, m.in.: teorię wychowania, język niemiecki, matematykę, higienę, nauczanie przedszkolne, prowadzenie lekcji, gry, zabawy, prace ręczne, gimnastykę, śpiew i przyrodę¹¹⁰. Siostry św. Katarzyny pobierały naukę tak jak inne dziewczęta świeckie w Królewcu. Z dokumentów Archiwum Domu Generalnego w Rzymie wynika, że m.in. Anna Pfaifer zdała egzamin nauczycielski 3 kwietnia 1894 r. i została wysłana na naukę do Królewca w celu zdobycia kwalifikacji nauczycielki przedszkolanki. Szkołę ukończyła i pomyślnie zdała egzamin 25 marca 1895 roku¹¹¹.

Od 1 kwietnia 1927 r. Seminarium Ochroniarskie w Królewcu przestało przyjmować dziewczęta pochodzenia polskiego¹¹². Wobec takiej sytuacji Towarzystwo Szkolne na Warmię podjęło próbę założenia prywatnego Seminarium dla Ochroniarek w Olsztynie. W tym samym czasie podobną decyzję — założenia dla diecezji warmińskiej Seminarium dla Ochroniarek i Przedszkolank podjął niemiecki Caritas¹¹³.

16 sierpnia 1929 r. Związek Polskich Towarzystw Szkolnych zwrócił się z formalnym wnioskiem do rządu pruskiego o zezwolenie zorganizowania Zakładu Kształcenia Przedszkolank, który rozpocząłby działalność. 1 października 1929 r.¹¹⁴ Jednak według opinii władz pruskich powołanie polskiego seminarium nie mieściło się w ustawie dla mniejszości polskiej w Niemczech. Przyczyną odmowy mogło być pozwolenie na otwarcie niemieckiego Seminarium Ochroniarskiego. Tak więc, w dniu zamierzonego rozpoczęcia zajęć seminarium dla przedszkolank, 1 października 1929 r., ZPTSzk został powiadomiony o odroczeniu decyzji w sprawie polskiego Seminarium Ochroniarskiego. Wobec takiej sytuacji strona polska podjęła próbę utworzenia wspólnego niemiecko-polskiego seminarium ochroniarskiego. Dnia 1 marca 1930 r. odbyła się konferencja przedstawicieli ZPTSzk i niemieckiego Caritasu w celu ustalenia wspólnych kryteriów dotyczących nauczania przyszłych przedszkolank. Różnice poglądów były jednak bardzo duże i po nieudanych pertraktacjach obie strony zrezygnowały z utworzenia niemiecko-polskiego seminarium dla przyszłych przedszkolank¹¹⁵.

Niepowodzenie to, jak się wydaje, było władzom pruskim na rękę, gdyż w kwietniu 1930 r. niemiecki Caritas uzyskał zgodę na uruchomienie Wyższego Seminarium dla Ochroniarek¹¹⁶. Jednocześnie 16 października 1931 r. Prowincjalne Kolegium Szkolne w Królewcu zakomunikowało ZPTSzk, że wniosek

109 H. Chałupczak, *Prywatne przedszkola na terenie Niemiec w latach 1919—1939*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1982, nr 4, s. 366.

110 J. Chłosta, *Jeszcze na temat przedszkoli polskich na Warmii w latach 1927—1939*, KMW, 1980, nr 2, s. 266.

111 AGKath, ss. 237—239; J. Chłosta, *Przyczynki do dziejów przedszkoli polskich na Warmii w latach 1927—1939*, KMW, 1978, nr 3, s. 266. Myli się więc J. Chłosta, twierdząc: „...nadto nie miały wymaganých kwalifikacji zakonnice, które prowadziły przedszkola w Barczewku, Bartoltach Wielkich, Brąszwaldzie i Gietrzwałdzie”.

112 Por. H. Chałupczak, op. cit., s. 367; J. Chłosta, *Przyczynki*, s. 375.

113 S. Kotarski, *Dzieje dwóch szkół na Warmii w świetle ich kronik z lat 1929—1939*, KMW, 1959, nr 3, ss. 307—308.

114 H. Chałupczak, op. cit., s. 368; J. Chłosta, *Przyczynki*, ss. 375—376.

115 Por. S. Kotarski, op. cit., ss. 307—308; H. Chałupczak, op. cit., s. 368; J. Chłosta, *Przyczynki*, s. 376.

116 Por. H. Chałupczak, op. cit., ss. 368—369; J. Chłosta, *Przyczynki*, ss. 376—377.

o zezwolenie na utworzenie prywatnego polskiego seminarium ochroniarskiego w Olsztynie nie może być przychylnie załatwiony. Swoją odmowę władze pruskie umotywowały tym, że nie istnieje potrzeba utworzenia takiego zakładu, ponieważ w niemieckim seminarium w Olsztynie jest udzielana fakultatywnie nauka języka polskiego¹¹⁷. Tak więc od września 1930 r. rozpoczęło działalność niemieckie Seminarium dla Ochroniarek, kształcące przyszłe przedszkolanki. Dziewczeta, które podejmowały naukę w tym seminarium, odbywały jednocześnie praktykę w przedszkolu prowadzonym przez siostry św. Katarzyny, znajdującym się przy parafii św. Józefa w Olsztynie¹¹⁸. Przedszkole to mogło przyjąć 70 dzieci i jak na ówczesne czasy było wyposażone komfortowo.

Seminarium i przedszkole przy parafii św. Józefa w Olsztynie działało przez dziewięć lat. Kształciły się w nim nie tylko dziewczeta świeckie, ale również siostry św. Katarzyny zdobywały kwalifikacje zawodowe, a potem pracowały w przedszkolach na terenie diecezji warmińskiej. Na podstawie świadectw, które zachowały się u sióstr uczących się wówczas w Seminarium dla Ochroniarek w Olsztynie możemy stwierdzić, w jakich zajęciach uczestniczyły przyszłe przedszkolanki¹¹⁹. Tak więc, w niemieckim Seminarium dla Ochroniarek i Przedszkolank wykładano następujące przedmioty: religia, pedagogika i wprowadzenie do literatury pedagogicznej, wychowanie przedszkolne, przyroda i kultura, literatura młodzieżowa, język niemiecki, wiedza o społeczeństwie i młodzieżowej działalności charytatywnej, nauka o zdrowiu, język polski oraz przedmioty artystyczno-techniczne: zabawy naukowe, wychowanie fizyczne, zajęcia praktyczno-techniczne, rysunki, wycinanie, modelowanie, szycie, a także prace praktyczne: praca w przedszkolu, praca w żłobku, prace domowe i ogrodowe. Otrzymanie kwalifikacji przedszkolanki wiązało się ze zdaniem egzaminów z poszczególnych przedmiotów oraz z obroną pracy dyplomowej z obranego przez siebie materiału.

W 1939 r., zarówno Seminarium jak i przedszkole przy parafii św. Józefa w Olsztynie zostały zamknięte, a we wrześniu tego roku siostry musiały opuścić dom parafialny, ponieważ był on rzekomo niezbędny do poszerzenia koszar kawalerii¹²⁰.

Na terenie Olsztyna siostry św. Katarzyny prowadziły jeszcze jedno przedszkole. Znajdowało się ono przy parafii św. Jakuba na ulicy Kościelnej (Staszica). Każda kierowniczką przedszkola poza opieką nad małymi dziećmi, kształciła siostry i młode dziewczeta, które później kierowały podobnymi placówkami. Dziewczeta otrzymywały lekcje teoretyczne na temat wychowania i opieki nad dziećmi, jednocześnie wprowadzały zdobyte wiadomości w praktykę. Po pół roku, a w późniejszym czasie po roku, należało złożyć egzamin przed powiatowym radcą szkolnym. Wiele dziewcząt, które złożyły ten egzamin, zdawało dodatkowo egzamin państwowy na przedszkolanki, a następnie podejmowały pracę w wielu warmińskich przedszkolach. Około 1923 r. przedszkole zostało przeniesione z ulicy Kościelnej na obecną ulicę Pieniężnego¹²¹.

117 Ibidem.

118 *Katholische Caritas*, s. 68; Sprawozdanie s. M. Agnes Schlegel (list wj. niemieckim, w posiadaniu autorki).

119 Por. Listy, świadectwa ukończenia Seminarium dla Ochroniarek w Olsztynie, w posiadaniu autorki.

120 Por. Sprawozdanie s. M. Agnes Schlegel.

121 Ibidem.

Otrzymało tam nowe, większe pomieszczenie i zostało lepiej wyposażone. Siostry mogły przyjąć 80—100 dzieci. Jeden pokój przeznaczony był do nauki praktycznej dla uczennic, które miały podpisaną umowę o wykształcenie w zakresie pomocniczym przedszkolank. Przedszkole przy parafii św. Jakuba istniało również w czasie II wojny światowej¹²².

ZAKOŃCZENIE

W Żywocie Sługi Bożej Reginy Protmann czytamy: „ponadto czymś nowym i niesłychanym w owych czasach, lecz bardzo mądrym i roztropnym, było założenie przez Reginę, w jej konwencie w Braniewie szkoły dla dziewcząt i młodzieży żeńskiej. Chciała w ten sposób wpajać miłość i bojaźń Bożą w młode serca, a przy tym udostępnić im naukę czytania i pisanie, co jest niezbędne i niezwykle korzystne dla rozwoju chrześcijańskiej wspólnoty. Młodzież bowiem i dzieci zaniedbane w nauce i wychowaniu, wznoszą się jak drzewa karłowate lub dziczki w lesie i przynoszą całemu społeczeństwu tylko szkody wielkie i nieszczęścia”¹²³.

Problem nauczania i wychowania dzieci i młodzieży był przez wieki najważniejszym zadaniem sióstr św. Katarzyny. Choć ustawy Kulturkampfu przerwały na kilka lat działalność oświatowo-wychowawczą prowadzoną przez siostry na terenie diecezji warmińskiej, to jednak siostry nie przestały wypełniać polecenia swojej założycielki. Gdy rząd pruski zarzucił walkę z Kościołem katolickim na Warmii, siostry na nowo otwierały pensjonaty w Braniewie, Lidzbarku Warmińskim i Reszlu, opiekowały się dziećmi pozbawionymi opieki i sierotami, podjęły również pracę opiekuńczo-wychowawczą wśród dzieci przedszkolnych, zakładając na terenie całej diecezji warmińskiej przedszkola. Zajęły się także młodzieżą żeńską w wieku szkoły średniej, otwierając dla niej szkoły średnie gospodarstwa domowego w Orniecie i w Królewcu oraz szkoły pielęgniarstwa w Królewcu i w Olsztynie. Siostry św. Katarzyny mimo nie sprzyjających warunków politycznych odważnie i ofiarnie realizowały charyzmat i duchowość swojej założycielki Reginy Protmann. Okres II wojny światowej i zbliżający się front nie przerwały pracy sióstr, trwały one wiernie na swoich stanowiskach, służąc wszystkim potrzebującym.

Erziehungs- und Bildungstätigkeit der Kongregation der Schwestern der hl. Katharina im Bistum Ermland 1870—1939

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Kongregation der Schwestern der hl. Katharina, Jungfrau und Märtyrerin, wurde 1571 in Braunsberg durch Regina Protmann gegründet. Als die erste kontemplative Kongregation wichen die Katharinnerinnen vom traditionellen Muster der Klausurorden ab. Ihr Ziel war nämlich auch Hilfe für Kranke, Arme und Verlassene, Erziehung der weiblichen Jugend sowie Sorge um die Ästhetik der Gotteshäuser. Geographisch gesehen war das Territorium des Erzbistums Ermland die Wiege und später das Hauptgebiet der Wirkung dieser Kongregation.

Gegenstand der vorliegenden Abhandlung ist die Kinder- und Jugenderziehung durch die Katharinenschwes-

122 APSK, PP-h-2, Relacja nr 9, 14, 23.

123 *Żywot*, ss. 22—23.

tern in den Jahren 1870 bis 1939. Zunächst war diese Zeit durch den Kampf des preußischen Staates gegen die katholische Kirche geprägt. Gleichzeitig war es Absicht des Staates, polnische Sprache und Sitten aus der Öffentlichkeit und später aus dem Alltag wegzudrängen. Die Darstellung der erzieherischen Tätigkeit der Katharinenwestern im Ermland widmet sich vor allem ihrer oft sehr schwierigen, selbstlosen pädagogischen Leistung. Hervorzuheben sind eindeutige Verdienste der Schwestern der hl. Katharina für das ermländische Bildungswesen in der schwierigen Zeit des Kulturkampfes, während des 1. Weltkrieges und zwischen den beiden Weltkriegen.

Bei der Darstellung erzieherischer Aktivitäten der Katharinenschwestern wurden archivalische Quellen aus den Beständen des Mutterhauses in Grottaferrata in Rom sowie des Provinzialhauses in Braunsberg benutzt. Über weiteres Material zu diesem Thema verfügen die Ordensarchive in Münster, Berlin und Wilna. Ein bedeutender Teil des Quellenmaterials wurde allerdings während des 2. Weltkrieges vernichtet.

Übers. Rafal Wolski